UGC- CARE LISTED

ISSN: 0974-8946

अनुसन्धान-प्रकाशन-विभागीया त्रैमासिकी शोध-पत्रिका

शोध-प्रभा

(A Refereed & Peer-Reviewed Quarterly Research Journal)

44 वर्षे तृतीयोऽङ्कः (जुलाईमासाङ्कः) 2019 ई.

प्रधानसम्पादकः

प्रो. रमेशकुमारपाण्डेयः

कुलपतिः

सम्पादकः

प्रो. शिवशङ्करमिश्रः

शोधविभागाध्यक्षः

सहसम्पादकः

डॉ. ज्ञानधरपाठकः

शोधसहायकः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

नवदेहली-110016

विषयानुक्रमणिका

संस्कृतविभागः

1.	अभिनवं काव्यशास्त्रम्	**प्रो. रहसबिहारीद्विवेदी**	01-15
2.	व्यञ्जनाविमर्शः	**प्रो. रामसलाहीद्विवेदी**	16-23
3.	मीमांसाव्याकरणयोः सम्बन्धानुशीलनम्	**डॉ. सोमवीरः**	24-29
4.	अपादानत्वविचारः	**डॉ. बद्रीनारायणगौतमः**	30-36
5.	ज्योतिषशास्त्रे रोगस्य पृष्ठभूमिः	**डॉ. कपिलदेवः**	37-45
6.	मोक्षमार्गे आप्तस्वरूपपरिज्ञानस्यावश्यकता	**डॉ. कुलदीपकुमारः**	46-54
7.	शान्तरक्षितदिशा सत्कार्यवादस्य खण्डनम्	**श्रीविनयगोपालत्रिपाठी**	55-61

UGC - CARE Listed
जुलाई–सितम्बर, 2019

शोधप्रभा
वर्ष : 44, तृतीयोऽङ्कः

व्यञ्जनाविमर्शः

प्रो. रामसलाहीद्विवेदी*

वृत्तिर्हि नाम सम्बन्ध[1] इत्येतन्मतं नहि कस्यचिदपि विदुषः प्रतिकूलमातिष्ठते। स च सम्बन्धः विविध इत्याद्यपि समानमेव तथापि सम्बन्धस्य संख्यावधारणे विमतिरवश्यमेवावलोक्यते यथा न्यायमते द्विविधः[2] व्यञ्जनाया अभावात्। वैयाकरणमतेऽपि द्विविधः[3] लक्षणाया अभवात्। आलङ्कारिकाणां मते त्रिविधः[4] अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभेदात्। तात्पर्यार्थोऽपि[5] केषुचिदित्युक्त्या मीमांसकसम्प्रदाये चतुर्धा वृत्तिः, केषुचित् मीमांसकेषु तदेकदेशेषु वा एकैव वृत्तिः, सा च अभिधारूपा।[6] तयैव सर्वेऽपि भावाः संग्रहीताः भवन्ति इत्यस्ति मतं तेषाम्। परमालङ्कारिकवैयाकरणमीमांसकादिमनीषिणां मते व्यञ्जनाया अवश्यमेव नितरां स्थानं प्रसिद्धम्, तेन मीमांसकाभिमतवर्णस्फोटस्योपपत्तिः[7], आलङ्कारिकाणां तत्तत्स्थलेषु वाच्याद्विचित्रायाः प्रतीतेरुपपत्तिः, वैयाकरणानान्तु निपातानां व्यञ्जकत्व[8] तथा च अष्टविधस्यापि स्फोटस्योपपत्तिः स्पष्टमुपपद्यते।[9] इयञ्च व्यञ्जना संस्कारविशेष एव, सर्वस्यापि शब्दार्थ–सम्बन्धमात्रस्य संस्कारात् अप्रच्युतत्वमेव धीमतामनुभवसिद्धम्। तथा च वाक्यपदीयेऽपि

---

*आचार्यः, व्याकरणविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् नईदिल्ली–16

1. सैव सङ्केतः सैव सम्बन्धः, सैव शक्तिरिति प्रतिपादनात्। वै.सि.प.ल.मञ्जूषा। शक्तश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली शब्दखण्डम्
2. वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली शब्दखण्डम्
3. सा च वृत्तिस्त्रिधा शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा। पृ.20, रा.सं.संस्थानप्रकाशनम्। यद्यपि त्रिधा इत्युल्लेखः सः मतान्तरेण लक्षणायाः खण्डनाद् द्विधा एव सम्बन्धः।
4. वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो वञ्चनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः।। साहित्यदर्पणम् 2.3
5. काव्यप्रकाशेऽप्युक्तम् - स्याद्वाचको लक्षकश्च शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा। वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्याऽर्थोऽपि केषुचित्।।
6. एवमयं मुख्यलाक्षणिकविषयोपवर्गद्वारेण शब्दस्याभिधा व्यापारो द्विविधः प्रतिपादितो निरन्तरार्थनिष्ठः सान्तरार्थनिष्ठश्च (अभिधावृत्तिमातृका पृ.3, चौखम्बा विद्या भवन वाराणसी 1973)
7. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः (मीमासासूत्रम् 1.1.5)
8. अत एव निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्गता च हर्यादिभिरुक्ता। द्योतकत्वं च क्वचित्समभिव्याहृत-पदीयशक्तिव्यञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येतत्स्वीकार आवश्यकः। (वै.सि.मञ्जूषा पृ.160)
9. परमलघुमञ्जूषा शक्तिप्रकरणम्

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्वचिदर्थे निवेशितः।
करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते।।[1]

इति। अस्याः कारिकायाः सन्दर्भे एवं विचारणीयं भवति यदनादिनिधनस्य शब्दब्रह्मणः अक्षराभिव्यक्तिनिमित्तत्वमभिमतं श्रुतिसाराभिमतञ्च। तदेव उपादानशब्दस्य व्याख्यानमुपादीयते स्वरूपं परित्यज्य अर्थे आरोप्यते इति उपादानः।[2] यद्वा उपादीयते येनार्थः स्वरूपे अध्यारोप्यते स उपादानः। अत्र मते संग्रहकारस्यापि समर्थनमधिगतं भवति, तथा चाह संग्रहकारः "वाचकः उपादानः स्वरूपवानव्युत्पत्तिपक्षे। व्युत्पत्तिपक्षे त्वर्थावहितं समाश्रितं निमित्तं शब्दव्युत्पत्तिकर्मणि प्रयोजकम्। उपादानो द्योतक इत्येके, सोऽयमिति व्यपदेशेन सम्बन्धोपयोगस्य शक्यत्वात्"[3] इति। एतेन यद्यपि वृत्तीनां प्रसङ्गः नोदेति तथापि सर्वथा नामरूपरहितस्य ब्रह्मणः निरुपाधिकस्य च ब्रह्मणः संस्कारवशात् क्वचिदर्थे निवेशनेन स्वोपाधिकत्वपरिग्रहेण च तत्तदर्थेन तादात्म्यमवश्यमेवोपपन्नं भवति। तच्च तादात्म्यं शक्तीनामपि शक्तिः[4], भेदसहिष्णुः, अभेदेन प्रतीयमानमित्यादिसर्वं शक्तिसाधनावसरे श्रीमता नागेशेन सविस्तरं सयुक्तिकं स्थापितमेव। अत्र प्रसङ्गे मदीयमिदं तात्पर्यं यत् बुद्धिसंस्कार एव साक्षात् परम्परया वा सम्बद्धासम्बद्धतया वा वृत्तीनां भेदं जनयति। तदेव वाच्यवाचकभावापरपर्याया शक्तिः[5] शब्दनिष्ठा स्वाभाविकी विषयाणामिन्द्रियग्रहणयोग्यतावत्। सा च योग्यता प्रतिभैव समुदेति, प्रतिभैव सर्वं प्रसूत इत्यस्ति आप्तानामुद्घोषश्च कश्चित्। सा च प्रतिभा वाक्यार्थरूपेणापि वैयाकरणसम्प्रदाये प्रसिद्धिमुपगता।[6] एवं सर्वत्र संस्कारस्यैव कारणत्वं प्रतिभाति। मन्येऽहं लक्षणाव्याख्यानावसरेऽपि सम्बद्धसंस्कारस्योपयोगिता श्रीमता नागेशेन प्रक्लृप्ता, अत्र तु सामान्यतः सम्बद्धासम्बद्धादीतिकृत्वा व्यञ्जनायाः लक्षणमुपन्यस्तं तेन। तत्रादौ लक्षणायां केचन सम्बन्धा अवधारिताः श्रीमता भाष्यकृता –

तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च।
तत्साहचर्यात्तादर्थ्याज् ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः।।[7]

संस्कारस्यैव व्यञ्जनारूपता स्पष्टं प्रतिभाति। तदेव –

---

1. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् 47
2. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् 44 स्वोपज्ञवृत्तिः
3. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, स्वोपज्ञवृत्तिः, पृ.सं.89
4. उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते। शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः।। वाक्यपदीयम्।।
5. तस्मात् पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः वाच्यवाचकभावपर्याया। वै.सि.मञ्जूषा, पृ.21 तदेवं षड् वाक्यार्था इह द्वितीयकाण्डे ग्रन्थकृतोपदर्शिताः। प्रतिभा पदार्थानां संसर्गः, पदार्थान्तरसंसर्गात् पूर्वं सामान्य रूपः पदार्थान्तरसाकाङ्क्षः, पश्चात्तु पदार्थान्तरसंसर्गवशान्निराकाङ्क्षे विशेषरूपेऽवस्थितः पदार्थान्तरसंसर्गो-पलक्षितः पदार्थ एव वाक्यार्थः, पदार्थान्तरसंसर्गविशिष्टः पदार्थ एव वाक्यार्थश्चतुर्थः, क्रिया वाक्यार्थ इति पञ्चमः पक्षः, वाक्यस्य योजनं वाक्यार्थ इति षष्ठ इति। (वाक्यपदीयम् द्वितीयकाण्डम्, पृ.12)
6. चतुर्भिः प्रकारैस्तस्मिन् स इत्येतद्भवति तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यादिति। महा.भा. सूत्रसंख्या 4.1.48

सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत्।
निर्वासनास्तु रङ्गादौ वेश्मकुड्याश्मसन्निभा।।[1]

तदेव शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिस्थले अभिधायां नियमितायामन्यार्थस्य बोधः व्यञ्जनैव अलङ्कारिकाणां जायते। तदेव तैः साक्षात् संकेतवान् वाचकः इत्यपहाय साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक इत्यादिलक्षणं ते कुर्वन्ति। स्पष्टञ्चैतत् सर्वं वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायाम्। तत्रैवोक्तञ्च -

वक्तृबोधव्यकाकूनां वाक्यवाक्यार्थसन्निधेः।
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम्।।[2]

इत्यादि। अत्र बोधव्यपदेन प्रतिपादनीयः जनः ग्राह्यः, यतः अन्तर्भावितण्यर्थस्य सत्वात्, अतो न बोधव्यपदेन वाच्यार्थस्य ग्रहणम्। तेन कश्चिदन्यार्थः यत्र प्रतिभाति स यदि वाक्यार्थभूतः तत्प्रतिपत्तौ शब्दव्यापारेणैव उपस्थितेः अवश्यमेवाभ्युपेयत्वात्, अन्यथा शाब्दबोधविषयता न स्यात्। प्रसिद्धमेतत् शाब्दबोधरूपं फलं प्रति वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेरेव कारणतया सर्वैरपि स्वीकारात्। तदेव श्रीमता काव्यप्रकाशकृता -

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा [3]

इत्यादि। अत्र सर्वत्र काक्वादिसन्निधाने प्रतिभाया एव प्रभावः ज्ञायते, यद्बलादन्यार्थः प्रतिभाति। सा च प्रतिभा प्रज्ञा, नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मतेति इत्यादिना आचार्यैरभिमता वर्तते। प्रतिभानाम बुद्धिरेव, तथा च अभिधायामेतज्जन्मगृहीतार्थस्यैव बोधः, व्यञ्जना तु जन्मजन्मान्तरगृहीतापि वाक्यार्थप्रतिपत्तौ प्रयोजिका भवति। अत एव मीमांसकानां जन्मान्तरीयसंस्कारसत्वेऽपि इदन्तनसंस्कारस्याभावात् न रसस्य निष्पत्तिः इत्यादिसाहित्यचणैः राद्धान्ततया स्वस्वग्रन्थेषु अङ्गीकृतम्। अत एव व्यञ्जना स्वरूपसती हेतुरिति प्रवादोऽपि संगच्छते। तदेवागृहीतशक्तिकस्य विस्मृतशक्तिकस्य वा अभिधेयनिष्पत्तिः दुर्लभापि व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तित्वेन प्रत्यक्षमिव संविदमुपैति। अत्र कारिकायां व्यक्तिपदेन व्यञ्जना ग्राह्या, यद्यपि "स्त्रियां क्तिन्"[4] इति निर्देशेन भावे एव प्रत्ययस्य विधानं प्रामाणिकं तथापि बाहुलकात् करणे विधानात् व्यञ्जना इति व्यज्यते अनया अन्यार्थ इति व्युत्पत्त्या यौगिकार्थमुपदधती शब्दार्थानुगुण्यमुपैति, परन्तु एषा प्रतिभा निपुणतादिबलाद् बोधगम्या इत्येव तस्याः वैलक्षण्यम्। अतो हेतोः श्रीमता नागेशेन वृत्तिद्वयादपि अस्याः वैलक्षण्यं साधयता एतल्लक्षणं कृतम् "मुख्यार्थबोधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धा-सम्बद्धसाधारणप्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धसंस्कारविशेषो व्यञ्जना"[5] इति।

---

1. साहित्यदर्पणः, तृ.परिच्छेदः कारिकासंख्या 8, वृत्तिः धर्मदत्तेन।
2. काव्यप्रकाशः तृतीयोल्लासः, कारिकासंख्या 21
3. काव्यप्रकाशः तृतीयोल्लासः, कारिकासंख्या 22
4. पाणिनीयसूत्रम् 3.3.94
5. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा पृ.159

अत्र लक्षणे वैलक्षण्यमुपपादयितुमेव एतानि विशेषणानि उपात्तानि, अतः व्यञ्जनायाः सामान्यलक्षणं कलाकृता "अर्थविषयकः प्रतिभोद्बुद्धः संस्कारविशेषः" इत्यादिना कृतम्। इयञ्च व्यञ्जना द्विविधा भवति शब्दनिरूपितत्वात्, अर्थनिरूपितत्वाच्च। अस्याः सम्बन्धरूपता एवमवगन्तव्या, यत् शब्दनिष्ठायां वाच्यलक्ष्यभिन्नार्थप्रतिपत्तौ तेनैवार्थेन सह अनुयोगिताकसम्बन्धेन, शब्देन तु प्रतियोगिताकसम्बन्धेन द्विष्ठत्वं सुतरामुपपद्यते। अर्थनिष्ठायां तु अर्थादर्थस्याभिव्यक्तौ अर्थद्वयेऽपि अस्याः स्थितिः सम्बन्धत्वेन सुदृढा भवति। यथा शक्यसम्बन्धो लक्षणा[1] इति लक्षणेन अस्या अर्थनिष्ठत्वेऽपि आरोपाच्छब्दवृत्तिता जायते तथैव परम्परासम्बन्धाद् व्यञ्जनाया अपि शब्दे आरोपाच्छब्दनिष्ठत्वं सुतरां सिद्ध्यति। अयञ्च परम्परासम्बन्धः गौण्यामेव लक्षणायां बीजं भवति नान्यत्र, अत एव प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धाभावादित्येतन्मतं काव्यप्रकाशकृता महतासमारम्भेण प्रतिपादितम्। तदेव "ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः प्रयोजनमन्यदुदाहृतम्"[2] इत्याद्यपि उपलब्धं भवति। तथा च गौर्वाहिक इत्यत्र गोत्वस्य बाहीके आरोपादपि उभयोरभेदाय व्यञ्जना प्रक्लृप्ता भवति। यतः लक्षणाजन्यज्ञाने अभिधाजन्यज्ञाने च बाधकज्ञानं प्रतिबन्धकं परन्तु व्यञ्जनाजन्यज्ञाने न किमपि प्रतिबन्धकं तदेव गवा बाहीकस्याभेदप्रत्ययः तदनन्तरमेव व्यञ्जनयैव जाड्यादिरूपगुणानां प्रतिपत्तिः जायते। अत एव गुण उच्यते अनेन इति गुणवचनः, अर्थाद्यत्राभिधया गुणानां प्रतिपत्तिर्जायते तत्रैव गुणवचनताभिमता भवति। तदेव "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च"[3] इत्यनेन गोशब्दात् न ष्यञ उत्पत्तिर्जायते। नापि सादृश्यवादिमते (गोसदृशे) लक्षणाया अङ्गीकारे गुणवाचकस्य शब्दस्य सादृश्यार्थबोधकत्वे अवस्थिते द्वित्वमपि न भवति पटुपट्वीतिवत्। तथा च सूत्रं "प्रकारे गुणवचनस्य"[4] इति।

"इदानीं व्यञ्जनया जाड्यादिरूपगुणबोधकत्वेऽपि ततः प्राग् गुणबोधकत्वाभावात्" एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव अभिधायाः व्यञ्जनायाश्च पार्थक्यं स्पष्टं प्रतिभाति। अन्यथा द्वित्वादिविधानं केनापि नापसारयेत। तदेव गङ्गायां घोषः[5] इत्यत्र यत्र गङ्गायाः घोषेण सममत्यन्तं सामीप्यं तत्र गङ्गादौ तीरधर्माधारत्वारोप आचार्येण गौतमेनोक्तः, यत्र तु घोषेण सह अस्ति कश्चिदन्तरालः तत्र तीरे गङ्गात्वारोपः श्रीपतञ्जलिना समर्थितः। गङ्गायां तीरधर्माधारत्वारोपस्यापि "स्वरितेनाधिकारः"[6] इत्यस्मिन् सूत्रे श्रीपतञ्जलिना समर्थितः। अत्रापीदमवधेयं यदाधारत्वगङ्गात्वारोपः तात्पर्योपपत्तयेऽन्वयसाधनाय च लक्षणया अप्रसिद्ध्या वृत्त्या वा भवितुमर्हति न त्वभिधया मुख्यार्थबाधस्यान्वयानुपपत्तेश्च अभिधाजन्यबोधोत्तरं स्पष्टतः प्रतिभानात्। तेनापि अभिधा विलक्षणावृत्तिर्लक्षणा अस्त्येव इत्यपि सिद्ध्यति। सा

1. लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः। आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते।। न्या.सि.मु.शब्दखण्डम्
2. तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः इति वादिभिरेव
3. पातनीयो दण्डः। साहित्यदर्पणम्, पञ्चमपरिच्छेदः, पृ.436पाणिनीयसूत्रम् 5.1.124
4. सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्। पा.सू.8.1.12
5. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा पृ.151
6. पाणिनीयसूत्रम् 1.3.11

चाप्रसिद्धाशक्तिरेव शक्यतावच्छेदकारोपतया ज्ञायते इति त्वन्यदेतत्। अस्याः वृत्त्याभ्यन्तरत्वं लाघवादेव साध्यते। तदेव फलैक्ये प्रत्याख्यानं न तु फलभेदे इति नयेन सर्वमपि प्रत्ययजातमप्रसिद्धैव शक्त्या उपपाद्यते। तस्मात् भाष्यप्रामाण्यात् वृत्तित्रयस्यापि सत्ता स्पष्टं प्रतिपद्यते।

तदेव "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति नाट्यशास्त्रीयसूत्रस्य व्याख्यानावसरे उपस्थापितेषु विविधेषु पक्षेषु अभिव्यक्तिपक्षस्य महता समारम्भेण आनन्दवर्धनाचार्येण[1] प्रतिष्ठां विधाय अत्यन्तं समादरश्च स्थापितः। किञ्च दण्डिभामहोद्भट्भोजादिभिरपि पर्यायोक्त्यलङ्कारेषु व्यङ्ग्यार्थसत्ता अङ्गीकृतैव। ध्वन्यालोककारोऽपि प्रतीयमानं पुनरन्यदेव[2] इत्यादिना व्यञ्जनायाः सत्तां हृदिस्थां करोति। केचन एवमपि वदन्ति यत् "प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिरिति शब्दः" इत्यादिशब्दस्य द्वितीयलक्षणेऽपि व्यञ्जना समर्थिता भवति। परन्तु मन्मते सः ध्वनिमात्रं न तु व्यञ्जनारूपमिति प्रतिभाति। तदेव भाष्यकारोऽपि लोकदृष्टान्तेन द्वितीयलक्षणस्य कण्ठाभिघातजन्यरव एव स्वकीयं तात्पर्यमवधारयति। तदेवाह "मा शब्दं कार्षीः"[3] इत्यादि। व्यञ्जना इत्यस्यार्थे यः ध्वनिशब्दः प्रयुज्यते स करणव्युत्पत्त्या यद्यपि भवितुमर्हति तथापि तस्य कर्मसाधनत्वमेव सर्वत्राभिमतम्। अतः लोकध्वनिरपेक्षया व्यञ्जनारूपध्वनेः पार्थक्यमवधेयमेव। पुनश्च ध्वनिस्फोटयोः यः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः सोऽपि एतस्माद्विलक्षण एव। अत एव व्यञ्जनायाः प्रदेशमुपस्थापयद्भिराचार्यैः निपातानामेवाश्रयणं कृतम्।[4] तदेव स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठशक्त्युद्बोधकत्वं द्योतकत्वमिति लक्षणमुपलभ्यते।[5] अत एव अनुभूयते सुखमित्यत्र कर्मणि लकारसिद्धिरित्यपि फलत्वेन सर्वत्रोपन्यस्तम्।

तत्र व्यञ्जनायाः प्रतीपमाचरन्तः केचन तत्प्रत्याख्यानाय यतन्ते, तत्र प्रथमः महिमभट्टः, स हि एवं वक्ति यथा – "त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानमिति केवलमुक्तनयानभिज्ञतया तत्र लक्षयत्यविचक्षणो लोकः"[6] इति। अस्येदमेव तात्पर्यं प्रतिभाति यत्परार्थानुमानं त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्यादिना योऽनुमानस्य तत्वं न जानाति तस्यैवाविचक्षणस्य कृते उपायान्तराश्रयणं जायत इति। तत्र एतदर्थमेकं श्लोकमाश्रयामः, स च –

भ्रम धार्मिक विश्वस्तः स श्वाद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन।।[7]

1. प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्। यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु।। ध्वन्यालोकः 1.4
2. प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् (ध्वन्यालोकः 1.1)महाभाष्यम्, पश्पशाह्निकम्, शब्दलक्षणम्
4. अनुभूयते सुखमिति कर्मणः उपपत्तिः। उपास्यते हरिहरौ इति। अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थः विशिष्टस्य धतुमात्रस्य वा। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वम्, तात्पर्यग्राहकत्वलाभादिति भावः। (वै.भू.सा.निपातार्थनिर्णयः)
5. वै.भू.सा.निपातार्थनिर्णयः
6. व्यक्तिविवेकः पृ.सं.67
7. साहित्यदर्पणः, कारिका संख्या 3 वृत्तिः, पृ.364, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वर्ष 2008

अत्र गोदानदीतीरं भ्रमणायोग्यमित्येव व्यज्यते, यत: साक्षाद्भ्रमणस्य विधि: प्रतिपादितोऽपि वाच्यार्थतयाऽपि न तात्पर्यविषयीभूत:, अपितु वासिना इति णिजन्तेन ताच्छील्यगर्भितार्थस्य प्रतिपादनात् त्वया कदापि न गन्तव्ययोग्य: इत्येवाभिप्रेतो भवति। अत्र स्पष्टं यत् शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नियमेन विधिनिषेधस्य भानं व्यञ्जनैव कर्तुं शक्यते। परन्तु अनुमानेनापि गमननिषेध: साध्यते, स चानुमानाकार: गोदानदीकच्छं भीरुभ्रमणायोग्यं भयोत्पादकस्य दृप्तसिंहस्य सत्वात्। यत्र यत्र भयसाधनाभाव: तत्र तत्र भीरुभ्रमणयोग्यं यथा लोके, नेदं तथा तस्मान्न तथा। परन्त्वेतदनुमानं नाव्यभिचारि, यतो भीरोरपि गुरोराज्ञया स्वामिनश्चादेशाद्वा अत्यन्तं प्रियानुरागेण मोहाद्वा तत्र गमनस्य सम्भवात्। किञ्च श्रद्धेयं वाक्यमेव प्रवृत्तिं प्रयोजयति सर्वस्यापि जनस्य। इदं वाक्यं तु पुंश्चली वाक्यं तेन सर्वथैवाश्रद्धेयं विद्यते। अनुमानं तु प्रमाणान्तरभूतं, काव्यार्थस्तु न सर्वथा तथा। तदेव आचार्यविश्वनाथेन एतन्न्यक्कृतम्। तदेवोक्तम् - "भीरोरपि गुरो: प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा गमनस्य संभवात्, पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दिग्धासिद्धेश्च" इति। किञ्च रसनिष्पत्ति: सहृदयानामेव, अनुमेयार्थप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिकर्कशानामेव। तदेव काव्येषु उत्प्रेक्षितज्ञानस्यापि विषयतायाम्, अनुमानस्य तु सर्वथैव प्रमाणभूतविषयतायां पार्थक्यं स्पष्टत: प्रतीयते। अनुमाने सर्वथैव हेत्वादय: अपेक्ष्यन्ते परन्तु व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तौ तु केवलं प्रतिभैव। तदेवोक्तवान् ध्वन्यालोककार: -

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु नि:ष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्।।[1]

यत्तु केचन वदन्ति यदेकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिज्ञानस्य स्मारकं भवति इति सिद्धान्तेन व्यङ्ग्यार्थस्य स्मरणादेव लाभे सिद्धे किमनेन अतिरिक्तशक्तिकल्पनेन इति वदन्ति तदपि न युक्तम्। यत: "गतोस्तमर्क:"[2] इत्यत्र श्रवणोत्तरं यथापात्रं ज्ञानमुदयते, धार्मिकस्य सन्ध्यादिविषयकं, पथिकस्य विश्रामस्थानविषयकम्, अभिसारिकाणां संकेतस्थानं प्रति गमनविषयकमेवञ्च चौराणां स्तेयानुकूल्यविषयकं विविधं ज्ञानं सहृदयैकगम्यं स्पष्टं दृश्यते। तेन कस्तावदत्र सम्बन्ध: येनैतेषां स्मारकत्वं सिद्ध्येत। अत एव केनापि एवंभूतस्थलेषु मया स्मृतमित्याद्यनुव्यवसाय: नासाद्यते। नापि तेषां मानसं ज्ञानं कल्पनीयं कुत्रापि तथाविधस्य लेखस्य प्राप्त्यभावात्। सर्वत्रापि आप्तव्यवहारेषु इदं व्यञ्जकमिति रूपेणैव पदमेतत्प्रसिद्धं नापि स्मारकं नापि लक्षकं नापि वाचकम्। अयमपि व्यवहार: तस्य व्यञ्जकत्वमेव द्रढयति। तथैव पुत्रस्ते जात:, कन्या ते गर्भिणी इत्याद्यस्थलेषु हर्षशोकयो: एकस्मिन् काले प्रतीतिरपि व्यञ्जनैव साध्या, नापि लक्षणा बाधाभावात्। अभिधायास्तु विरतव्यापारत्वात्

1. ध्वन्यालोक: 1.6
2. गतोस्तमर्क: इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव प्रतीयते। व्यङ्ग्यस्तु दृढबोद्धादिभेदात् क्वचित् 'कान्तमभिसर' इति, गावो निरुध्यन्ताम् इति, नायकस्यायमागमनावसर: इति, सन्तापोऽधुना नास्ति इत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेद:। साहित्यदर्पणम्, पञ्चमपरिच्छेद:, पृ.443

सामर्थ्यमेव नास्ति। एवमेव न "ययौ न तस्थौ"[1] इत्यादिवाक्ये किंकर्तव्यविमूढ़तायाः भानमपि व्यञ्जनैव साध्यं भवति। ततोऽपि व्यञ्जनायाः अपरिहार्यता जायते। अत्र प्रसङ्गे केचन मीमांसका एवं वदन्ति – "अभिधाव्यापार एवेषुरिव दीर्घदीर्घतरव्यापारः सन् तात्पर्यलक्ष्यव्यङ्ग्यादीनां समेषामर्थानां बोधने क्षमः"[2] इति। परन्तु अयं तर्कः न युक्तियुक्तः, यतः प्रसिद्धार्थमेव अभिधा विषयीकरोति। महर्षिदेवादिकृतः समयः व्याकरणादिविधिना व्यवहारपरम्परया वा वाच्यवाचकभावापरपर्यायरूपाया अभिधायाः ग्रहणं तादात्म्यविधिना आपामराणामपि प्रसिद्धार्थबोधे औपयिकं कल्पयति। क्वचिदपि तादृशेऽर्थे एतादृशपदानां साक्षात्संकेतः नासाद्यते, तेनापि अभिधाव्यापारस्यैव सर्वार्थप्रतिपादकत्वं न कल्पनीयं भवति। तदेव अबाधितोऽयमनुभवः प्रकामं जागर्ति शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति। अत्रैव दशरूपककारादयः एवं वदन्ति यत्तात्पर्याख्या शक्तिरेव सर्वमवगमयति किमर्थं व्यञ्जना कल्पनेन। तदेवाह धनिकः –

तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः।
किमुक्तं स्यादश्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि।।
विषं भक्षय पूर्वो यश्चैवं परसुतादिषु।
प्रसज्यते प्रधानत्वाद् ध्वनित्वं केन वार्यते।।
ध्वनिश्चेत् स्वार्थविश्रान्तं वाक्यमर्थान्तराश्रयम्।
तत्परत्वं त्वविश्रान्तौ तन्न विश्रान्त्यसंभवात्।।
एतावत्येव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम्।
यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतम्।।[3]

अत्रैवं ब्रूमः यत्सत्यां व्यञ्जनायां तात्पर्याख्यायाः वृत्तेः कथमस्ति अपेक्षणीयत्वम्। यदि वृत्तित्रयमङ्गीक्रियत एव तदा व्यञ्जनैव अङ्गीक्रियताम्। यदि व्यञ्जनास्थान इयं वृत्तिः तदा केवलं नामपरिवर्तनेन को लाभः। किञ्च "गतस्तमर्कः" इत्यत्र प्रयोक्तुः तात्पर्यं नावधारितमपितु श्रोतृप्रतिभाप्रसङ्गात् तथाविधानामर्थानां भानमेवोपजायते। अपि च केवलमाकृत्यापि व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिरनुभवसिद्धा। तदेव –

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती।।[4]

इत्यादिपद्ये लज्जायाः व्यङ्ग्यार्थत्वमेव न तु तात्पर्यविषयत्वम्। वक्तुरिच्छा हि तात्पर्यमिति नियमात् तथाविधवाक्यस्याभावात्। अन्येऽपि केचन नैयायिकाः "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इत्यादिसिद्धान्तमुद्घोषितवन्तः तस्य प्रतिपादनमपि दशरूपकस्यावलोकवृत्तौ

---

1. तं वीक्ष्य वेपथुमति ....न ययौ न तस्थौ (कुमारसम्भवम् 5.85
2. साहित्यदर्पणादुधृतः, केचिदाहुः सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः इति।
3. दशरूपकस्य 4.35 कारिकाया अवलोकवृत्तिः, पृ.338-339
4. कुमारसम्भवम् 6.84

उपलभ्यते तदपि न समीचीनम्। यथा –"यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु गामभ्याज इत्यादिष्वश्रूयमाणक्रियेषु द्वारं द्वारमित्यादिषु स्वशब्दोपादानात् प्रकरणादिवशाद् बुद्धिसन्निवेशिनी क्रियैव कारकोपचिता"[1] इति। परन्तु आचार्यविश्वनाथेन एतत्सर्वं खण्डितम्, तथा च तन्मतमासाद्यते –"तत्र प्रष्टव्यं किमिदं तत्परत्वं नाम? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यशक्त्या तद्बोधकत्वं वा? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा? आद्ये दत्तमेवोत्तरम्। द्वितीये तु नाममात्रे विवादः, तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः"[2] इति।

एतेन समीक्षाविमर्शेन इदमेव प्रक्लृप्तं भवति यत्सर्वत्र विशिष्टार्थोपस्थितौ प्रतिभाया एव कारणत्वं सिद्ध्यति, सा च प्रतिभा प्रसिद्धार्थेषु नानुभूयते। सम्बद्धार्थेषु ईषदनुभूयते, सम्बद्धासम्बद्धार्थेषु तु उद्भूतैव प्रतिभाति। सा चार्थत्रयमपि आसाद्य यथावसरं चमत्कृतिमाधत्ते। तदेव चमत्कृतौ व्यञ्जनाव्यापारः नान्तरीयकतया कल्पनीयो भवति। "नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते" इति न्यायेनापि गौरवं परित्यज्य सहृदयैकवेद्यतामुपभजतीं व्यञ्जनामुरःसात्कुर्वन्निति।

1. दशरूपकस्य 4.35 कारिकाया अवलोकवृत्तिः, पृ.338-339
2. साहित्यदर्पणम् 5.पृ.352, चौखम्बाविद्याभवन वाराणसी 1982